

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΥΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΥΧΩΝ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

(Με άφορμή μία κατηχητική σύναξη)

Τὴν 26^η Ἰανουαρίου τοῦ παρελθόντος ἔτους 2025 πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα, καὶ συγκεκριμένα στὸν ἱερό ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου - Ραγκαβᾶ, μία λειτουργικοῦ περιεχομένου κατηχητικὴ σύναξη, μετὰ προσκεκλημένους ὁμιλητὲς τὸν ὁμότιμο Καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν κ. Γεώργιο Φίλια καὶ τὸν αἰδεσιμολογιώτατο πρωτοπρεσβύτερο π. Βασίλειο Θερμό.

Στὴν σύναξη αὐτὴ –ἡ ὁποία ἀναρτήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ Διαδίκτυο– μεταξύ ἄλλων θεμάτων, τὰ ὁποῖα συζητήθηκαν, ἐτίγη καὶ τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἐπειδὴ τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τῆς συνάξεως ἔχουν ἀναπαραχθεῖ ἐπιλεκτικὰ καὶ προβάλλονται ἔκτοτε στὸ Διαδίκτυο, διαμορφώνοντας σὲ πολλοὺς μία ἐσφαλμένη (κατ' ἐμὲ) ἀντίληψη, ἃς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ διατυπώσω μερικὸς προβληματισμούς, ἐπὶ τῶν ὧν εἰπώθησαν τότε.

1.

Περὶ τῆς σημασίας τῶν ὄρων «μυστήριον» καὶ «μυστικῶς»

Μία βασικὴ θέση, ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς ὁμιλητὲς καὶ ἀφοροῦσε τὴν ὀρθὴ κατανόηση τοῦ ὄρου «μυστικὴ» ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, εἶναι ὅτι στὴν Ἐκκλησία οἱ ὄροι «μυστήριον» καὶ «μυστικῶς» ἔγιναν ἀποδεκτοὶ ὄχι μετὰ τὴν ἐξωχριστιανικὴ «ἀποκρυφιστικὴ» ἔννοια τοῦ «κεκρυμμένου» καὶ «ἀφθέγκτου» ὧν τελοῦνται ἱερῶς, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ «ἱεροῦ».

Λησμονεῖται, ὅμως, ὅτι καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα (καὶ ὄχι μόνον), ἡ ἀπόκρυψη κάποιων ἀπὸ τὰ λεγόμενα καὶ πραττόμενα στίς (κατ' αὐτοὺς) «ἱεροπραξίαις» ἀπέβλεπε ἀκριβῶς στὴν ἀνάδειξη τῆς «ιερότητος» τῶν ὧν τελοῦνταν. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ γεωγράφος καὶ ἱστορικὸς Στράβων (1^{ος} αἰ. π.Χ.): «Εἶναι κοινὸ σημεῖον καὶ στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς βαρβάρους τὸ νὰ ἐπιτελοῦν τίς ἱεροτελεστίας, ἄλλες μὲν μυστικῶς ἄλλες δὲ φανερώς· καὶ τοῦτο διδάσκει καὶ ἡ ἴδια ἡ φύσις [...] Ἡ μυστικὴ ἀπόκρυψη τῶν ἱερῶν πραγμάτων δημιουργεῖ μίαν αἴσθησιν σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον, γιὰτὶ μιμεῖται τὴν φύσιν του, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴν αἴσθησίν μου»¹.

¹ «Κοινὸν δὴ τοῦτο καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων ἐστὶ τὸ τὰς ἱεροποιίας [...] ποιεῖσθαι [...] τὰς μὲν μυστικῶς τὰς δὲ ἐν φανερῷ· καὶ τοῦθ' ἡ φύσις οὕτως ὑπαγορεύει [...] ἡ κρύψις ἢ μυστικὴ τῶν ἱερῶν σεμνοποιεῖ τὸ θεῖον, μιμουμένη τὴν φύσιν αὐτοῦ φεύγουσαν ἡμῶν τὴν αἴσθησιν» (ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ,

Ἡ ἐναλλαγή δηλαδή καὶ ἡ ἀλληλοπεριχώρηση φανερώσεως καὶ ἀποκρύψεως τῶν ὄσων τελούνταν, ἀποτελοῦσε μία διαχρονικὴ καὶ πανανθρώπινη ἔκφραση τῆς λατρευτικῆς ἐκδηλώσεως τοῦ ἀνθρώπου, πὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν συνείδηση ὅτι, ὅσο καὶ ἂν προαχθεῖ ὁ ἄνθρωπος στὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία καὶ ἔνωση, Αὐτὸ πάντοτε θὰ τὸν ὑπερβαίνει.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι «ἡ μυστικὴ ἀπόκρυψη τῶν ἱερῶν πραγμάτων» («ἡ κρύψις ἢ μυστικὴ τῶν ἱερῶν») δὲν ὀφειλόταν μόνο στὴν διάκριση «ἱεροῦ» καὶ «βεβήλου», καὶ τὸν συνακόλουθο ἀποκλεισμό τῶν ἀμυήτων ἀπὸ τὶς «ἱεροπραξίες», ἀλλὰ ὀφειλόταν ἐπίσης στὸ ὅτι εἶχε ταυτοχρόνως καὶ μία συμβολικὴ, ἀναγωγικὴ σημασία γιὰ ὄσους συμμετεῖχαν σὲ αὐτές. Μὲ αὐτὴν τὴν διττὴ ἐκδοχὴ τῆς —δηλαδή τῆς παντελοῦς ἀποκρύψεως ἀπὸ τοὺς ἀπίστους καὶ τῆς κλιμακωτῆς φανερώσεως, σύμφωνα πρὸς τὶς διακριτὲς τάξεις τῶν πιστῶν— «ἡ μυστικὴ ἀπόκρυψη τῶν ἱερῶν πραγμάτων» διατηρήθηκε καὶ στὴν λατρεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ προσελήφθη, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Μ. Βασιλείου, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ στὴν χριστιανικὴ λατρεία².

Κατὰ συνέπεια, στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία οἱ ὄροι «μυστήριον», «μυστικὸς» καὶ «μυστικῶς» δὲν χρησιμοποιοῦνται μόνο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ἱεροῦ» (τὴν ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως εἶχαν καὶ στὴν ἐξωχριστιανικὴ χρῆση τους), ἀλλὰ —παραλλήλως μὲ τὴν νέα θεολογικὴ πολυσημία τους— διατηροῦν καὶ τὴν ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ «ἀθεάτου» καὶ «ἀφθέγκτου». Ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ διττὴ ἔννοια φαίνεται καὶ στὴν χρῆση τοῦ ὄρου ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ὁ ὁποῖος ὀμιλεῖ γιὰ τὴν «Θεοῦ σοφίαν ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην» (Α΄ Κορ. β΄ 7), ἢ γιὰ «τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν» (Κολ. α΄ 25), ἢ περὶ «μυστηρίου χρόνους αἰωνίους σεσηγημένου» (Ρωμ. ις΄ 25), ἢ ὅτι «οὐκ ἀνθρώποις λαλεῖ ἀλλὰ τῷ Θεῷ· οὐδεὶς γὰρ ἀκούει, πνεῦματι δὲ λαλεῖ μυστήρια» (Α΄ Κορ. ιδ΄ 2).

Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀνατρέχοντας στὸ περίφημο *Ἑλληνικὸ Πατερικὸ Λεξικὸ* τοῦ Lampe³. Εἰδικώτερα, μάλιστα, ὡς πρὸς τὸν ὄρο «μυστικῶς» καὶ τὴν σημασία του, τὸ *Λεξικὸ* τοῦ Lampe καταγράφει ἑπτὰ (7) διαφορετικὲς σημασίες του στὴν πατερικὴ γραμματεία, δίδοντας ἐνδεικτικῶς καὶ σχετικὰ παραδείγματα γιὰ κάθε περίπτωση. Ἐκεῖ λοιπὸν ὡς τετάρτη σημασία τοῦ ὄρου δίδεται ἡ λειτουργικὴ, καὶ ἀναφέρεται ὅτι «μυστικῶς» σημαίνει: «*χαμηλῇ τῇ φωνῇ*» (πὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν λατινικὸ ὄρο «*secrete*»), ἐνῶ ὡς σχετικὴ παραπομπὴ δίδεται ἡ φράση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: «*Μυστικῶς τὰ μυστικά φθέγγεσθαι*». Παραθέτω τὸ σχετικὸ λῆμμα:

«Μυστικῶς, 1. *secretly* [...]; ref. sacramental rites [...]; 2. *'mystically'*, i.e. in types and prophecies [...]; 3. *sacramentally* [...]; *with sacramental reality*, opp. τυπικῶς *as relating to OT*

Γεωγραφικά, 10.3.9). Πρβλ. ἀρχμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Συμπληρωματικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθῆναι 2026, σσ. 3-4.

² Πρβλ. ἀρχμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθῆναι 2011, σσ. 123-126.

³ G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, σσ. 891-894.

foreshadowing [...]; 4. *liturg., in a low voice* (Lat. *secrete*), *ib.* 27.5 (p.9.5; 17B) *cit. s. μυστικός*; Lit. Bas. And Lit. Chrys. (p.324.4); 5. *spiritually*, [...]; *superl., with deep spiritual significance* [...]; 6. *mysteriously* [...]; 7. *mystically* [...]⁴.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ λειτουργικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου «μυστικῶς» δηλώνει τὴν «χαμηλῇ τῇ φωνῇ» ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, ποὺ δὲν ἀκούεται ἀπὸ τὸν λαό, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ὄρος «ἐκφώνησις» ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ Πατερικὸ Λεξικὸ τοῦ Lampe (καί) ὡς «εὐχὴ λεγομένη ἐκφώνως, στὴν κατάληξιν τῶν εὐχῶν ποὺ λέγονται σιωπηλῶς ἀπὸ τὸν ἱερέα». Παραθέτω τὸ σχετικὸ λήμμα: «Ἐκφώνησις: 1. [...]; 2. [...]; 3. *Prayer said aloud, at conclusion of prayers said silently by priest, Lit. Jac.* (p.220,18); 4. [...]⁵.

Παρεμπιπτόντως, ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Φίλιας –ἀντιθέτως πρὸς ὅσα ὑπεστήριξε στὴν ἐν λόγῳ κατηγορητικὴ σύναξη– ἔγραφε παλαιότερα στὴν διατριβὴ του ὅτι: «Ὁ ὄρος “μυστικός” εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐκφράζει σαφέστερα τὴ μυστικὴ ἀνάγνωση τῆς εὐχῆς. Τὸ “μυστικῶς” δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτ' ἄλλο, παρὰ τὸ ὅτι ἡ εὐχὴ δὲν ἀκούγεται καθόλου (“εὐχὴ μυστικὴ”)⁶.

Ἐπίσης, ὡς πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ ὄρος «ἐκφώνως» δηλώνει ἀπλῶς τὸν μελωδικὸ τρόπο ἐκφορᾶς (ὁπότε καὶ δὲν συνυπονοεῖ, ὑποτίθεται, τὴν μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν ποὺ προηγούνται), εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πούθενά στὸ Λεξικὸ τοῦ Lampe –παρὰ τὴν ἄκρα λεπτολογία του– δὲν ἐντοπίζεται ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «ἐκφώνησις» ὑπὸ μουσικὴ ἔννοια, γιὰτὶ ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν σαφῶς ἀποκλείει μίαν τέτοια ἐκδοχή⁷.

Κατὰ συνέπεια, ἡ «εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἐκφώνησις» μόνον τῆς δοξολογικῆς κατακλείδος τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν ἔχει, γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία, μίαν ἰδιαίτη σπουδαιότητα, τὴν ὁποία μὲ θεολογικὸ καὶ πνευματικὸ βᾶθος ἐξαιροῦν οἱ Ἅγιοι Πατέρες⁸, ἀλλ' ἐπίσης ἀναγνωρίζουν καὶ ἔγκριτοι ξένοι λειτουργιολόγοι.

Ἔτσι, ὁ γνωστὸς Ρωμαιοκαθολικὸς λειτουργιολόγος J. Jungmann ἐπισημαίνει ὅτι «στὶς ἀνατολικὰς λειτουργίες, ἡ σιωπηρὴ ἀναπομπὴ τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν κατέχει πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση [ἐν σχέσει πρὸς τίς δυτικὰς λειτουργίας], κάτι ποὺ ὀφείλεται ἰδιαίτερος στὴν σύγκλιση τῆς ἱερατικῆς εὐχῆς μὲ τὴν ἐναλλασσόμενη προσευχὴ τοῦ διακόνου καὶ τοῦ λαοῦ, ποὺ συνήθως προηγεῖτο· κατὰ συνέπεια, ἡ λεγομένη “ἐκφώνησις” κατέχει σπουδαῖο ρόλο. Εἶναι γενικῶς πρὸ ἐκτενῆς ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀντίστοιχό της, καὶ ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα μίαν πλήρη δοξολογία, οὕτως ὥστε τὸ “Ἀμήν” τοῦ λαοῦ διατηρεῖ τὸ νόημά του ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς τελευταίας»⁹.

⁴ G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, σ. 894. Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Συμπληρωματικαὶ μαρτυρίαι*, σσ. 4-5.

⁵ G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, σ. 443. Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Συμπληρωματικαὶ μαρτυρίαι*, σσ. 5-6.

⁶ Γ. ΦΙΛΙΑΣ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Γρηγόρη», Ἀθήνα 1997, σ. 94.

⁷ Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 55 (ὑποσ. 8), 67-68.

⁸ Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 69-72.

⁹ J. JUNGSMANN, *The Mass of the Roman Rite*, ἀγγλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Fr. Brunner, ἐκδ. Benziger Brothers, Inc., USA 1959³, σ. 359. Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Συμπληρωματικαὶ μαρτυρίαι*, σσ. 9-10.

Περὶ τῆς χειρογράφου εὐχολογιακῆς παραδόσεως
ὡς ἐρευνητικῆς βάσεως τοῦ ζητήματος

Στὴν ἐν λόγῳ κατηχητικὴ σύναξη προβλήθηκε, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ γνωστὴ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Φιλία¹⁰, ὡς ἡ «τελευταία λέξη» τῆς λειτουργιολογιακῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὅμως, ἀποσιωπᾶται τὸ γεγονός ὅτι, στὸ ἐξωτερικό, ἡ συγκεκριμένη μελέτη ἔτυχε κριτικῆς ἀμφισβητήσεως ὄχι τόσο σὲ ἐπὶ μέρους σημεία της, ἀλλὰ σ' αὐτὴν τὴν ἐπιστημονικὴ της βάση.

Συγκεκριμένα, ὁ διαπρεπὴς λειτουργιολόγος R. Taft ἔχει ἐκφράσει ρητῶς τὴν ἐπιστημονικὴ διαφωνία του πρὸς τὴν συλλογιστικὴ προσπάθεια τοῦ κ. Γ. Φιλία νὰ ἐξαγάγῃ συμπεράσματα ὑπὲρ τῆς «εἰς ἐπήκοον» ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν ἀπὸ τὴν ἀπουσία «σαφῶν» τυπικῶν διατάξεων («ρουμπρικῶν») σὲ κάποια χειρόγραφα *Εὐχολόγια*. Γράφει χαρακτηριστικά:

«Τὰ ἀρχαιότερα Βυζαντινὰ καὶ ἀγιοπολιτικά ἑλληνικά χειρόγραφα *Εὐχολόγια*, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν Βαρβερινὸ κώδικα 336 τοῦ 8^{ου} αἰῶνα, μαρτυροῦν τὰ ἴδια φαινόμενα: Τυπικὲς διατάξεις (ρουμπρῖκες) νὰ λέγει [ὁ ἱερεὺς] τὴν ἀναφορὰ μυστικῶς (“μυστικῶς”, “καθ’ ἑαυτὸν”) καὶ σκυμμένος (“κλίνων”, “κλινόμενος”), ἢ τυπικὲς διατάξεις (ρουμπρῖκες) νὰ στέκεται (“ἰστάμενος”, “ἀνιστάμενος”) καὶ νὰ ἐκφωνεῖ (“ἐκφώνως”, “ἐκφωνῶν”, “ἐκφωνεῖ”), ὑποδηλώνοντας ἔτσι ὅτι ὁ ἱερεὺς ἦταν σκυμμένος καὶ προσευχόταν μυστικῶς. Ὅπου ἐλλείπουν τέτοιες τυπικὲς διατάξεις (ρουμπρῖκες), ὅπως στὴν Προαναφορὰ τῶν Λειτουργιῶν τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη αὐτή. Ὁ Γ. Ν. Φιλίας ἔχει μελετήσῃ ἐπισταμένως τὸ ζήτημα αὐτό, ἀναφέροντας τὶς τυπικὲς διατάξεις (ρουμπρῖκες) περὶ τῆς μυστικῆς ἢ ἐκφώνου ἀναγνώσεως, ὅπου ἀπαντοῦν στὰ χειρόγραφα, ὅμως, ὅπως ἔχω ἤδη πεῖ, δὲν πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ κανένα συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἀπουσία τέτοιων τυπικῶν διατάξεων, ἐφ’ ὅσον ἡ παράδοση τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἀναφορᾶς εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ αἰῶνες πρὸ τῆς ἀντιγραφῆς τῶν *Εὐχολογιῶν* αὐτῶν»¹¹.

Ἐδῶ ὁ R. Taft ὑπονοεῖ ὅτι, ἐνῶ «κατὰ τὰ σωζόμενα λειτουργικὰ χειρόγραφα τῆς Ἀνατολῆς, ἅπαντα ἢ εὐχαριστήριος εὐχὴ λέγεται ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ “μυστικῶς”, τρὶς μόνον διακόπτοντος τὰ μυστικὰ λόγια τῆς εὐχῆς, ἵνα ἀπαγγεῖλῃ ἐκφώνως· 1) “Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ἄδοντα, βοῶντα, κεκραγότα καὶ λέγοντα”, 2) “Λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλῶμενον εἰς ἄφεςιν ἀμαρτιῶν... Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμα μου, τὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης...”, καὶ 3) “Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ

¹⁰ Πρβλ. Γ. ΦΙΛΙΑ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Γρηγόρη», Αθήνα 1997.

¹¹ R. TAFT, “Was the eucharistic Anaphora recited secretly or aloud? The ancient Tradition and what became of it”, *Worship Traditions in Armenia and the Neighboring Christian East*, St Vladimir’s Seminary Press, St Nerses’s Armenian Seminary, «Avant Series 3», Crestwood, New York, 2006, σ. 44. Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σ. 81, σημ. 4 || ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Συμπληρωματικὰ μαρτυρία*, σσ. 10-11.

πάντα»¹², ό κ. Γ. Φιλίας εισηγείται τήν ακόλουθη παράδοση συλλογιστική ως πρὸς τήν ἐρμηνεία τῶν εὐχολογιακῶν ἐνδείξεων: Ἐπειδὴ γιὰ ἐλάχιστες εὐχὲς τῆς θείας Λατρείας προβλέπεται νὰ ἀναγνώσει ὁ ἱερέας μυστικῶς καὶ τὴν δοξολογικὴ κατακλιδα τους, ἐνῶ γιὰ ἐλάχιστες πάλι προβλέπεται νὰ ἀναγνώσει ἐκφώνως καὶ τὸ κύριο μέρος τους, ἄρα (κατὰ τὴν λογικὴ τοῦ κ. Γ. Φιλία πάντοτε) ὅλες οἱ ἄλλες εὐχὲς, τῶν ὁποίων ἐκφωνοῦνται οἱ καταλήξεις ἢ κάποιες ἐνδιάμεσες φράσεις, δὲν ἀναγινώσκονται οὔτε μυστικῶς οὔτε ἐκφώνως, ἀλλὰ χαμηλοφώνως εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ (!)¹³.

Ἡ αὐθαιρέσια καὶ ἀνακολουθία αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἔρευνας τῶν χειρογράφων Εὐχολογιῶν εἶναι ἐμφανεῖς στὶς ἀντιφατικὲς θέσεις τοῦ κ. Γ. Φιλία ως πρὸς τὴν σχετικὴ μαρτυρία τοῦ ἀρχαιότερου σωζομένου χειρογράφου Εὐχολογίου, δηλαδὴ τοῦ Βαρβερينوῦ κώδικα 336 (τὸν ὁποῖον μνημονεύει ὁ R. Tafel): Ἐνῶ δηλαδὴ στὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ ὁ κ. Γ. Φιλίας παραδέχεται ἐν μέρει ὅτι στὸ συγκεκριμένο Εὐχολόγιο ὑπάρχουν ρουμπρικές ὑπὲρ τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς¹⁴, σὲ μεταγενέστερο δημοσίευσμά του ὑποστηρίζει ὅτι «οὐδεμία ἀναφορὰ γίνεται στὸ ἐν λόγῳ Εὐχολόγιο περὶ μυστικοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς Ἀναφορᾶς. Τὸ Βαρβερινὸ ἐλληνικὸ Εὐχολόγιο 336 μαρτυρεῖ περὶ μυστικοῦ τρόπου ἀναγνώσεως ἄλλων

¹² Δ. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, *Ἐπίτομος Λειτουργικὴ, μέρος Α', Γενικόν*, Ἀθῆναι 1966, σ. 54.

¹³ Πρβλ.: «Μελέτησα τὸ θέμα σὲ βάθος στὶς ρουμπρικές τῶν χειρογράφων Εὐχολογιῶν 8^{ου}-14^{ου} αἰώνων καὶ συνεπέρινα ὅτι, στὴ χειρόγραφη εὐχολογιακὴ παράδοση ἢ περίπτωση τοῦ νὰ μὴν καθορίζεται ὁ τρόπος ἀναγνώσεως μιᾶς εὐχῆς, ἀλλὰ νὰ ὑπάρχει μόνον ἔνδειξη ἐκφωνήσεως τοῦ ἐπιλόγου της, εἶναι περίπτωση διαφορετικὴ καὶ ἀπὸ τὸν “ἐκφωνο” καὶ ἀπὸ τὸ “μυστικὸ” τρόπο ἀναγνώσεως. Τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια, δηλαδὴ, ἔταν μία εὐχὴ ἀναγινώσκεται ὁλόκληρη ἐκφώνως ἢ μυστικῶς τὸ ἀναφέρουν σαφῶς πρόκειται περὶ τῶν ἰδίων πάντοτε εὐχῶν, ἐλαχίστων στὸν ἀριθμὸ του. Στὶς περισσότερες εὐχὲς τῶν Μυστηρίων καὶ τῶν Ἀκολουθιῶν ὁ τρόπος ἀναγνώσεως δὲν καθορίζεται, διότι εἶναι σαφές: οὔτε ἐκφώνηση, οὔτε μυστικὴ ἀνάγνωση, ἀλλὰ χαμηλόφωνη ἀνάγνωση (αὐτὸ ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας) καὶ ἐκφώνηση –ὑψωση τῆς φωνῆς– τοῦ ἐπιλόγου [...]. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Εὐχολογιῶν ξέρεῖ να σιωπᾷ ὅταν οἱ εὐχὲς δὲν εἶναι οὔτε ἐκφωνες, οὔτε μυστικές. Καὶ γνωρίζει νὰ σιωπᾷ ὄχι λόγῳ ἀγνοίας, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ αὐτονοήτου τῆς παραδόσεως περὶ ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ» (Γ. ΦΙΛΙΑ, «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς Θείας Λατρείας», *Θεολογία* 74/1 (2003), σσ. 142, 149).

¹⁴ «Γ' [...] 1.1.3.2. Στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ἡ εὐχὴ ὀρίζεται μὲν ὡς ἀναγινωσκόμενη μυστικῶς, ἀλλὰ τὸ τελευταῖο τμήμα της –ὁ ἐπιλογος ἢ ἡ δοξολογικὴ κατακλιδα– ὀρίζεται ὡς ἐκφωνο. Στὴν κατηγορία αὐτῆ ἐντάσσονται οἱ εὐχὲς: [...] Στὴ θεία Λειτουργία τοῦ Ἱ. Χρυσοστόμου οἱ εὐχὲς [...] “Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων δυνάμεων...” [= B 336, 59-61] [...] “Μεμνημένοι τοῖνων τῆς σωτηρίου ταύτης...” [= B 336, 61-62]» (Γ. ΦΙΛΙΑ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σσ. 98, 117-118).

Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, σημειώνουμε ὅτι ὁ Βαρβερινὸς κώδικας 336 καὶ στὴν θεία Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ρητῶς ἀναφέρει ὅτι «ὁ ἱερεὺς μυστικῶς λέγει» τὴν β' εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς (φ. 13r) –κάτι ποῦ ὁ κ. Γ. Φιλίας ἀποσιωπᾷ σκανδαλωδῶς στὴν διατριβὴ του πρὸς ἐξαγωγή παραπειστικῶν συμπερασμάτων (πρβλ. ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 223-224)– ἐνῶ γιὰ ἄλλες εὐχὲς χρησιμοποιεῖ τὸν ἐναλλακτικὸ (πρὸς δήλωσιν τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως) ὄρο «ἐπέχεται» (φφ. 18r, 19v, 21r). Ὡς πρὸς τὴν θεία Λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «μυστικῶς» εἶναι συχνή, καὶ μάλιστα στὴν εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς (φφ. 30r, 31v, 32r, 35v, 36r, 37v). Στὶς ὑπολοιπες περιπτώσεις ἢ μυστικὴ ἀνάγνωση τῆς εὐχῆς ὑποδηλώνεται κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ῥητὴν δήλωσιν τῆς ἐκφωνήσεως τῶν ἐπιλόγων ἢ κατακλιδῶν (πρβλ. S. PARENTI - A. VELKOVSKA, *L' Eucologio Barberini gr. 336*, Roma 1995, σσ. 1-41). Αὐτὰ σημειώνονται ἐνδεικτικὰ, προκειμένου νὰ ἀντιληφθῆι κάποιος τὴν ἐπιφυλακτικότητά καὶ προσοχή, ποῦ ἀπαιτεῖται ἔναντι τῆς ὑποτιθεμένης ἐπιστημονικῆς πληρότητας καὶ ἀξιοπιστίας τῆς (καθ' ὑπερβολὴν προβαλλομένης) διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ κ. Γ. Φιλία.

εὐχῶν, πλὴν τῆς Ἀναφορᾶς, ἐλαχίστων σὲ ἀριθμὸ καὶ ἐκτὸς θείας Λειτουργίας»!¹⁵

Τὰ ἀνωτέρω ἐξηγοῦν τὴν βαθύτερη αἰτία τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς τοῦ R. Taft πρὸς τὸν κ. Γ. Φίλια, ἡ ὁποία κριτικὴ ἀποκτᾷ ξεχωριστὴ βαρύτητα, γιατί δὲν πηγάζει ἀπὸ μίαν ἀντίθεση τοῦ R. Taft πρὸς τὴν «εἰς ἐπήκοον» ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν βασικὴ ἐπιστημονικὴ του ἀρχή, ὅτι οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν πρέπει νὰ διερευνῶνται καὶ νὰ ἀναδεικνύονται μὲ κάθε ἀμεροληψία καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ ὄχι νὰ «ἐκβιάζονται» σύμφωνα μὲ τὶς προσωπικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἐπιθυμίες τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν. Γι' αὐτὸ καὶ παρατηρεῖ:

«Κανείς δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν σημασία τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν, ἰδιαίτερος τῆς Ἀναφορᾶς, τῆς ὁποίας ἡ σημασία διατηρήθηκε καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν δεκαπέντε αἰώνων μυστικῆς ἀναγνώσεώς της. Γιὰ τὸν ἱστορικό, ὅμως, τὸ θέμα δὲν εἶναι ἐὰν πρέπει νὰ ὑπάρχει μέρημα γιὰ τὴν ἀκρόαση τῶν εὐχῶν, λόγῳ τῆς προφανοῦς σπουδαιότητός τους (...) ἀλλ' ἐὰν ἔχουμε, στὴν πραγματικότητα, παλαιὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ἐνδιαφέροντος. Ἡ ἀπάντηση ἐπ' αὐτοῦ εἶναι “ὄχι”, μὲ ἐξάιρεση τὸν Ἰουστινιανό. ‘Ο, πῶς ἄλλο δὲν εἶναι ἱστορία, παρὰ εὐσεβεῖς πόθοι»¹⁶.

3.

Περὶ τῶν Βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς θείας Λειτουργίας

Τὸ προκλητικώτερο, ἴσως, σημεῖο τῶν ὄσων εἰπώθησαν στὴν συγκεκριμένη λειτουργικὴ σύναξη, ἦταν ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος περὶ τῶν Βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Μὴ μπορῶντας, καθὼς φαίνεται, οἱ προσκεκλημένοι ὁμιλητὲς νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν σαφῆ ἐπὶ τοῦ θέματος θέση τῶν σπουδαίων αὐτῶν ἐρμηνευτῶν τῆς θείας Λειτουργίας, προσπάθησαν νὰ ὑποβαθμίσουν τὶς σχετικὲς μαρτυρίες τους.

Ὑπεστήριξαν δηλαδὴ, ἀρχικῶς, ὅτι τὰ ὅσα ἔγραψαν σχετικῶς —σὲ ἓνα διάστημα δέκα ὀλοκλήρων αἰώνων (!)— οἱ ἅγιοι Πατέρες καὶ ἔγκριτοι Βυζαντινοὶ θεολόγοι, ἐρμηνεύοντας τὴν θεία Λειτουργία, δὲν ἔχουν δεσμευτικὸ κῦρος γιὰ ἐμᾶς, διότι ἀποτελοῦν πηγὲς μὲ δευτερεύουσα σημασία, στὶς ὁποῖες οἱ συγγραφεῖς τους καταγράφουν ἀπλῶς τὶς προσωπικὲς τους σκέψεις καὶ ἀπόψεις. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀξία καὶ ἡ αὐθεντία τῶν κειμένων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ πρὸς αὐτὴν τῶν πρωτογενῶν πηγῶν, δηλαδὴ τῶν χειρογράφων *Εὐχολογίων*, μέσῳ τῶν ὁποίων μούμεθα αὐθεντικῶς στὴν Ὁρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση (!).

¹⁵ Γ. ΦΙΛΙΑ, «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λατρείας», *Θεολογία* 74/1 (2003), σ. 140.

¹⁶ R. TAFT, “Was the eucharistic Anaphora recited secretly or aloud? The ancient Tradition and what became of it”, σ. 56, σημ. 141. Πρβλ. ἀρχμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Συμπληρωματικαὶ μαρτυρίαι*, σσ. 11-12.

Συγκεκριμένα, ο καθηγητής κ. Γ. Φιλίας ανέφερε: «Σέ ὅλη τὴν ροὴ τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν δύο παράμετροι, δύο ποτάμια, πὺν τρέχουν παράλληλα. Τὸ ἓνα εἶναι τὰ κείμενα, εἶναι τὰ λειτουργικά βιβλία τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἄλλο εἶναι τὰ σχόλια τῶν διαφόρων θεολόγων. Ὑπάρχει τὸ “Ἱερατικό”, μὲ τὸ ὁποῖο λειτουργοῦν οἱ ἱερεῖς, κι ἐγὼ ἔρχομαι νὰ γράψω κάτι πάνω στοῦ “Ἱερατικό”, καὶ γράφω κάποιες σκέψεις. Τὸ “Ἱερατικό” λέγεται πρωτογενὴς πηγὴ, καὶ τὸ δικό μου λέγεται ἄποψη. Οἱ Βυζαντινοὶ ὑπομνηματιστές, μεγάλοι θεολόγοι, ἔχουν ἐκφέρει ἀπόψεις, δὲν εἶναι πρωτογενεῖς πηγές...».

Ἀνθρώπινο εἶναι, πράγματι, τὸ νὰ ὑπάρχουν «δύο παράλληλα ποτάμια» μέσα στὴν διαχρονικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπαράδεκτο, ὅμως, εἶναι, τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα νὰ ἀλληλοαντικρούονται. Γιατὶ τότε θὰ διερωτηθεῖ κάποιος: «Σὲ ποῖο ἀπὸ τὰ δύο ὑπάρχει ἡ ἀλήθεια;».

Ἄς μοῦ συγχωρηθῆῖ λοιπὸν νὰ πῶ κατ’ ἀρχὰς ὅτι αὐτὴ ἡ ἄποψη μοιάζει μᾶλλον μὲ σοφιστεία, παρὰ μὲ ἐπιστημονικὴ θέση, ἀφοῦ θέτει στὴν ἴδια μοίρα τὴν θεολογία, πὺν ἐκφράζεται στὰ Ὑπομνήματα κάποιων Πατέρων, μὲ τίς τυπικὲς διατάξεις (ρουμπρίκες) τῶν ἱερατικῶν βιβλίων, πὺν, ὡς γνωστὸν, ἐξυπηρετοῦν καθαρὰ πρακτικὸς σκοπούς. Γιατὶ νὰ ξεκαθαρισθεῖ, ὅμως, καλύτερα τὸ ζήτημα αὐτό, θὰ πρέπει ἴσως νὰ διερωτηθοῦμε ποιά εἶναι ἡ μεταξύ τους σχέση καὶ ποιά ἡ ἱεραρχικὴ τους θέση. Ποιά δηλαδὴ προηγεῖται τῆς ἄλλης: ἡ θεολογία ἢ ἡ τυπικὴ διάταξη (ρουμπρίκα); Καὶ ποιά ἐξαρτᾶται κατ’ ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἄλλη;

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση εἶναι αὐτονόητη, ἀφοῦ πάντοτε τὴν πρώτην θέση μέσα στὴν Ἐκκλησία ἔχει ἡ «θεωρία» καὶ ὄχι ἡ «πράξη»... Ἀλλὰ τὸ δίλημμα αὐτὸ μᾶς ὑπενθυμίζει καὶ ἓνα παρόμοιο περιστατικὸ ἀπὸ τὸν Βίος τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου, πὺν λέγει: «Κάποτε ἄλλοτε τὸν συνάντησαν [=τὸν Ἀντώνιο] στὸν ἴδιο τόπο ἄλλοι φιλόσοφοι, κι’ ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ τὸν κοροϊδέψουν, γιατί δὲν ἤξερε γράμματα, ὁ Ἀντώνιος τοὺς ρώτησε: “Τί λέτε, ἀλήθεια, ἐσεῖς; Τί ἀπὸ τὰ δύο ὑπάρχει πρῶτα, ὁ νοῦς ἢ τὰ γράμματα; Ὁ νοῦς εἶναι ἡ αἰτία τῶν γραμμάτων ἢ τὰ γράμματα εἶναι ἡ αἰτία τοῦ νοῦ;”. Τότε ἐκεῖνοι τοῦ εἶπαν ὅτι πρῶτα ὑπάρχει ὁ νοῦς καὶ ὅτι αὐτὸς εἶναι πὺν βρίσκει τὰ γράμματα...»¹⁷.

Ἐπὶ πλέον, οἱ ἀνωτέρω θέσεις τοῦ καθηγητῆ κ. Γ. Φιλία ὑποθάλπουν καὶ μίαν ἀποδομητικὴ λογικὴ, ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐκθεμελιώσῃ στὴν συνείδηση τῶν ἀπλῶν πιστῶν ὅλη τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Γιατὶ, μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς συλλογιστικὴ, «δικαιούται» νὰ ὑποστηρίξῃ κάποιος, ὅτι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐρμηνεύουν τὴν Ἁγία Γραφή, ἢ ὅταν ἀναπτύσσουν τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, ἢ καὶ ὅταν προβάλλουν τίς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἐκφράζουν ἀπλῶς κάποιες σεβαστὲς μὲν, πλὴν προσωπικὲς τους ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες ἀφορμῶνται εἴτε ἀπὸ τίς περιστασιακὲς συνθηκὲς τῆς ἐποχῆς τους, εἴτε ἀπὸ τίς ἰδιάζουσες σὲ κάθε ἓναν φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις καὶ κλίσεις, εἴτε καὶ ἀπὸ ἄλλα ἄγνωστα κίνητρα, τὰ ὁποῖα καλούμεθα ἐμεῖς

¹⁷ Ἁγίου ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου τοῦ Μεγάλου, «Ἄσκη τῆς Ἐρήμου - 14», μτφ. ἀρχμ. ΙΩΑΝΝΗΝΙΚΙΟΥ, ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθῆναι, ἄ.χ., σ. 121. Πρβλ.: «Ἄλλων δὲ πάλιν τοιούτων [=φιλοσόφων] ἀπαντησάντων πρὸς αὐτὸν ἐν τῷ ὄρει τῷ ἔξω, καὶ νομιζόντων χλευάζειν, ὅτι μὴ μεμάθηκε γράμματα, λέγει πρὸς αὐτοὺς ὁ Ἀντώνιος· Ὑμεῖς δὲ τί λέγετε; Τί πρῶτόν ἐστι, νοῦς ἢ γράμματα; καὶ τί τίνος αἰτίον, ὁ νοῦς τῶν γραμμάτων, ἢ τὰ γράμματα τοῦ νοῦ; Τῶν δὲ εἰπόντων πρῶτον εἶναι τὸν νοῦν, καὶ τῶν γραμμάτων εὐρέτην...» (Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου, 73).

σήμερα να ἐξιχνιάσουμε ἐπιστημονικά.

Ὅποτε —σύμφωνα μὲ τὸ ἀνωτέρω σκεπτικὸ πάντοτε— ἡ Πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ, ἡ Πατερικὴ θεολογία καὶ ἡ Πατερικὴ ἠθικὴ διδασκαλία, (δηλαδή ἡ «ἱερὰ Παράδοσις» τῆς Ἐκκλησίας), ὡς «δευτερογενεῖς» πηγές, δὲν ἔχουν δεσμευτικὸ κῦρος, καὶ μπορούμε ἐλεύθερα νὰ ἀνατρέχουμε στὶς πρωτογενεῖς πηγές τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, γιὰ νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ ἐκεῖ αὐθεντικὰ καὶ γνήσια τὴν «ἀλήθεια» περὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς... Ὅμως, μὲ τὴν λογικὴ αὐτὴν εἶναι προφανές ὅτι μπορεῖ εὐκόλα νὰ σχετικοποιηθεῖ ἀκόμη καὶ ἡ αὐθεντία τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἐφ' ὅσον καὶ αὐτὲς βασίζονταν στὴν ἀξιοματικὴ παραδοχὴ τῆς αὐθεντίας τῶν Πατερικῶν κειμένων.

Καί, ἐὰν ὁ σκεπτόμενος κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπο εἶναι συνεπὴς πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, εὐλόγα θὰ διερωτηθεῖ: Γιατὶ νὰ μὴν ἐπεκτείνουμε τὴν κριτικὴ μας στάση καὶ σὲ αὐτὲς τὶς «πρωτογενεῖς» πηγές, ἐφ' ὅσον —κατὰ θεολογικὴ ἀκρίβεια— ἡ μόνη πρωτογενὴς πηγὴ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως εἶναι τὸ Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὄχι τὰ μεταγενέστερα γραπτὰ κείμενα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας; Καὶ ἔτσι, θὰ ὁμοιάσουμε πρὸς τὸν ἄνθρωπο ἐκεῖνον, περὶ τοῦ ὁποῦ λέγει ὁ ἀββᾶς Δωρόθεος, ὅτι ἀποδεχόταν μὲν ὡς ἀδιαμφισβήτητη τὴν αὐθεντία τῶν μεγάλων Πατέρων, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ λίγο ἀμφισβήτησε τὸ κῦρος τους καὶ δήλωνε πλέον τὴν προσήλωσή του στὴν αὐθεντία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Ἔπειτα, ὅμως, κλονίσθηκε καὶ ἡ πεποίθησή του σ' αὐτούς, ὅποτε ἀναγνώριζε μόνο τὴν αὐθεντία τῆς Ἁγίας Τριάδος! Τελικά, ὅμως, ἀπώλεσε καὶ τὴν πίστη του σ' Αὐτήν, καὶ κατήντησε σὲ τελεία ἀθεΐα, μᾶλλον δὲ σὲ πλήρη παραφροσύνη¹⁸ ... Ἀλλὰ ἀφήνω σὲ ὅσους ἔχουν στοιχειώδη γνώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, νὰ κρίνουν κατὰ πόσον τὰ ἀνωτέρω ἀπέχουν ἀπὸ τὴν κριτικὴ νοοτροπία τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ποὺ ὁδήγησε βαθμηδὸν τοὺς ἀκραίους ἐκφραστὲς τῆς σὲ πραγματικὴ ἀθεΐα.

Κανεὶς βέβαια δὲν ἐξίσωσε ποτὲ τὴν αὐθεντία τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ τῶν ἐγκρίτων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πρὸς αὐτὴν τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων. Διδαχθήκαμε, ὅμως, ὅτι ἡ διήκουσα κοινὴ ἀντιληψὴ τους, ἔτσι ὅπως καταξιώθηκε καὶ ἐπεκράτησε στὴν συνείδηση καὶ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, «τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ἔχει πρὸς τὴν εὐσέβειαν» πρὸς ὅσα μᾶς παρέδωσαν γραπτῶς οἱ Ἀπόστολοι. Πιστεύουμε, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀσφαλὴς παραλαβὴ, διαφύλαξη καὶ μετάδοσις τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως προϋποθέτει τὴν σπουδὴ μας «παρὰ τοὺς πόδας» τῶν ἁγίων Πατέρων μὲ πνεῦμα ταπεινώσεως καὶ μαθητείας, καὶ τὴν βαθεῖα παραδοχὴ αὐτῶν ὡς αὐθεντικῶν φορέων καὶ ἐκφραστῶν τῆς διαχρονικῆς ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως.

Αὐτὴ ἡ ταπεινὴ διάθεση καὶ μαθητεία ἐκ μέρους μας ἐλκύει τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ, οὕτως ὥστε, καὶ ὅταν κάποια προσωπικὴ ἄποψη ἢ διδασκαλία ἐνὸς Πατρὸς δὲν ἐκφράζει αὐθεντικὰ τὸ φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας, τότε ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ «ὀπισθοφανῶς» (πρβλ. Γεν. 9' 23) καὶ τὴν θέτει διακριτικὰ στὸ περιθώριο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ διδασκαλίας, μὲ ἀποτέλεσμα καὶ ἐμεῖς νὰ «περιπατῶμεν ἐν ἀληθείᾳ» (Β' Ἰωάν. 4), καὶ νὰ διαφυλάσσουμε τὸν ὀφειλόμενο σεβασμὸ πρὸς τοὺς ἁγίους Πατέρες ἀμείωτο.

¹⁸ Πρβλ. ΑΒΒΑ ΔΩΡΟΘΕΟΥ, *Ἔργα Ἀσκητικά*, ἐκδ. «Ἐτοιμασία», Ἰ. Μ. Τιμίου Προδρόμου, Καρέας 1986, σσ. 116-118.

Ειδικώτερα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος μαρτυρία τῶν Βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς θείας Λατρείας, οἱ δύο ὁμιλητὲς ὑποστήριξαν ὅτι, ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὑπομνηματιστές, «μόνο ὁ Καβάσιλας» γράφει περὶ μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν, κινούμενος τόσο «ἀπὸ μίας ἀντιδυτικῆς παράδοσης, ἡ ὁποία ἤθελε νὰ κρύψει τὰ πάντα», ὅσο πιθανὸν «καὶ ἀπὸ ἓνα κληρικαλισμὸ» (!). Ἐπίσης, ὅτι «ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης λέγει πολὺ λίγα» ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐνῶ «οἱ προηγούμενοι, δηλαδὴ ὁ ἅγιος Μάξιμος Ὁμολογητὴς, ὁ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων, δὲν ἀσχολοῦνται καθόλου. Ὁ Καβάσιλας θέτει τὸ θέμα». Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς «δὲν ἐξήγει πουθενά, γιατί πρέπει νὰ εἶναι μυστικά. Περιγραφικὸς εἶναι. Περιγράφει τί βρῆκε. Δὲν δίνει κάποιο σκεπτικὸ, γιατί πρέπει νὰ εἶναι μυστικά».

Ἄν καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα ἔχουν ἤδη ἀπὸ ἐτῶν δημοσιευθεῖ καὶ σχολιασθεῖ ἐπαρκῶς, καθὼς νομίζω¹⁹, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραθέσω —λόγω τοῦ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ κύρους του— τὴν συνοπτικὴ ἐκτίμηση τοῦ λειτουργιολόγου R. Taft ἐπ’ αὐτῶν:

«Τὸ ἀρχαιότερο Βυζαντινὸ λειτουργικὸ ὑπόμνημα, ἡ *Μυσταγωγία* τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (§§18-19, 24), μεταπηδᾷ ἀπὸ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως πρὸ τῆς Ἀναφορᾶς (§18) στὸν Ἐπινίκιο Ὑμνο (§19), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Πάτερ Ἡμῶν πρὸ τῆς Κοινωνίας (§20), ἀναμφιβόλως ἐπειδὴ ὁ Μάξιμος σχολιάζει μόνον ὅ,τι ἀκούετο ἀπὸ τὸν λαό, καὶ ἡ Ἀναφορὰ δὲν ἀκούετο [...] Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἅγιος Γερμανὸς Α΄ ἐπιβεβαιώνει τὴν μυστικὴ ἀνάγνωση [...] ὅτι ἡ Ἀναφορὰ ἀναπεμπόταν σιωπηλὰ [...] Ἡ Προθεωρία, ἓνα ὑπόμνημα τῆς θείας Λειτουργίας ἀπὸ τὰ Ἀνδίδα τῆς Δευτέρας Παμφυλίας στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία, ἐπιβεβαιώνει τὴν διάδοσιν αὐτῆς τῆς πρακτικῆς [= δηλαδὴ τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἀναφορᾶς] στὰ ἀπόμακρα ἐπαρχιακὰ κέντρα τοῦ Πατριαρχείου πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα [...] Ἀπὸ αὐτὸ [= δηλαδὴ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Προθεωρίας περὶ τῆς Ὁπισθαμβῶνου εὐχῆς] ἐπίσης, εἶναι τελείως ξεκάθαρο ὅτι, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, ἡ Βυζαντινὴ ἀναφορὰ ἀναγιγνωσκόταν ἀκόμη δίχως νὰ ἀκούεται, καὶ ἔτσι παρέμεινε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας»²⁰.

¹⁹ Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 45-96, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσίασιν τῶν ἰδίων τῶν πηγῶν, παρατίθεται καὶ ἡ ὁμόφωνη ἐρμηνεία τους ἀπὸ διαπρεπεῖς, παλαιότερους καὶ συγχρόνους, ἐρευνητές: R. BORNERT, *Les Commentaires byzantins de la Divine Liturgie*, «Archives de l'Orient Chrétien» 9, ἐκδ. Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1966 || H. U. BALTHASAR, *Kosmische Liturgie*, ἐκδ. «Herder & Co.», Freiburg 1941 || I. DALMAIS, *Mystère liturgique et divinisation dans la "Mystagogie" de saint Maxime le Confesseur*, ἐκδ. «Epectasis», Paris, 1972 || R. TAFT, "Was the eucharistic Anaphora recited secretly or aloud? The ancient Tradition and what became of it", *Worship Traditions in Armenia and the Neighboring Christian East*, St Vladimir's Seminary Press, St Nerses's Armenian Seminary, «Avant Series 3», Crestwood, New York, 2006, σσ. 15-57 || Δ. ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ, «Εἰσαγωγή, Σχόλια», ἐν: *Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1973 || Χ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Ἀθήναι 1994 || ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Μυσταγωγία*, Ἀθήναι 2001.

²⁰ R. TAFT, "Was the eucharistic Anaphora recited secretly or aloud?", σσ. 41-43. Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 78, 89.

Ὡς πρὸς τὸν ἅγιο Νικόλαο Καβάσιλα (14^{ος} αἰ.), ἀδυνατῶ νὰ ἀντιληφθῶ ποιά «ἀντιδυτική» σκοπιμότητά του ὑποκρύπτει ἢ ὑπεράσπιση τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως, δεδομένου ὅτι, κατ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν ἀποτελοῦσε τὴν παγία λειτουργικὴ τάξη τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, καθὼς δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐμφανισθεῖ οἱ Μεταρρυθμιστές (16^{ος} αἰ.), οἱ ὁποῖοι πρῶτοι καταπολέμησαν τὴν μυστικὴ ἀνάγνωση ὡς ... ἀποκρυφιστικὸ μυστικισμὸ²¹.

Σὲ ὅ,τι μάλιστα ἀφορᾷ τὸν ἰσχυρισμὸ, ὅτι ὁ Καβάσιλας «δὲν ἐξήγγειλ' πουθενά γιατί πρέπει νὰ εἶναι μυστικά», ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παραθέσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα σχετικὸ βιβλίο²²:

«Κατὰ τὸν Καβάσιλα, οἱ εὐχῆς ἀναγινώσκονται “μυστικῶς”, “κατὰ τὸ σεσιωπημένον”, ἐνῶ οἱ αἰτήσεις καὶ τὰ ἀκροτελεύτια τῶν εὐχῶν λέγονται ἐκφώνως, δηλαδὴ μετὰ μεγάλης φωνῆς, ἐξακουομένης ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Μοναδικὴ ἐξαιρέσις εἶναι ἡ “ὀπισθάμβωνος” εὐχή, τὴν ὁποῖαν ἀπαγγέλλει ὁ ἱερεὺς “τοῦ θυσιαστηρίου ἐξεληθῶν καὶ τοῦ πλήθους μέσος γενόμενος, πάντων ἀκούοντων”.

»Γράφει λοιπὸν ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἅγιος Νικόλαος: “Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ κι ἐκεῖνο, πῶς μετὰ τὴν ἱερουργία [...] ὁ ἱερέας μοιάζει σὰν νὰ λύνει τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὴν ἀκρόαση μὲ τὸν Θεό, καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος ἐκεῖνο στὴν συναναστροφή μὲ τοὺς ἀνθρώπους φαίνεται νὰ κατεβαίνει λίγο-λίγο, καὶ τοῦτο μὲ ἱεροπρέπεια. Καὶ τῶ ὄντι προσευχόμενος τὸ πράττει· καὶ ὁ τρόπος τῆς εὐχῆς καὶ ὁ τόπος τὸν δείχνουν νὰ κατεβαίνει. Στὴν ἀρχὴ εὐχεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἀπὸ μέσα του, δίχως κανένα νὰ ἀκούει, καὶ ἀπευθυνόμενος στὸν Θεό· τῶρα ὅμως βγαίνει ἀπὸ θυσιαστήριο καὶ ἔρχεται στὸ μέσον τοῦ πλήθους, καὶ εἰς ἐπήκοον ὄλων κάνει τὴν κοινὴ δέηση ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄλων τῶν πιστῶν”²³.

»Ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ σοφός, ὁ διακρινόμενος γιὰ τὴν εὐρεία ἑλληνομάθειά του, τὰ ἀνθρωπιστικά του ιδεώδη καὶ τὴν βαθειὰ ὀρθόδοξη αὐτοσυνειδησία του, κανένα κακὸ καὶ καμμία “παντομίμα” δὲν εὗρισκε “στὸ πατροπαράδοτο ἔθος” τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν· καμμία “φοβία” καὶ κανέναν κληρικαλισμὸ δὲν διέβλεπε στὸν ἀποστολικὸ θεσμὸ τῆς “εἰς ἐπήκοον μόνον τῶν συλλειτουργῶν” ἀναγνώσεως

²¹ Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σ. 37, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²² Προκειμένου τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα νὰ γίνῃ περισσότερο κατανοητό, ἔχει «μεταφερθεῖ» ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στὴν δημοτικὴ, ἐνῶ τὰ περιεχόμενα πατερικὰ ἀποσπάσματα ἀποδίδονται καὶ αὐτὰ στὴν δημοτικὴ, βάσει μιᾶς πρόσφατης ἐκδόσεώς τους.

²³ «Ἐκεῖνο ἐπισημῆνασθαι χρὴ πῶς μετὰ τὴν ἱερουργίαν [...] ὡσπερ ἀπολύων ἑαυτὸν τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ συνουσίας καὶ τοῦ ὕψους ἐκεῖνου εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων ὀμίλιαν φαίνεται κατὰ μικρὸν καταβαίνων, καὶ τοῦτο ἱεροπρεπῶς. Καὶ γὰρ εὐχόμενος τοῦτο ποιεῖ· καὶ ὁ τρόπος τῆς εὐχῆς καὶ ὁ τόπος δείκνυσιν αὐτὸν καταβαίνοντα. Πρῶτερον μὲν γὰρ ἔνδον τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐφ' ἑαυτοῦ, μηδενὸς ἀκούοντος, καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ἀποτενιόμενος εὐχεται· νῦν δὲ τοῦ θυσιαστηρίου ἐξεληθῶν καὶ τοῦ πλήθους μέσος γενόμενος, πάντων ἀκούοντων, τὴν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ πάντων τῶν πιστῶν κοινὴν ποιεῖται δέησιν» (Ἁγίου ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν*, νγ', 3-4 [«Χριστιανικὴ Γραμματεία ΙΜΜΒ – 3», μτφρ. Ἀνθῆς Λεούσης, ἔκδ. Ἱ. Μ. Μ. Βατοπαιδίου, Ἁγίου Ὄρους, 2022, σσ. 302-303]).

τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν· καὶ σὲ αὐτὴν ἀκόμη τὴν (ἐκ τῆς ἀκρόασεως μόνων τῶν αἰτιολογικῶν κατακλείδων) φαινομένη συντακτικὴ ἀνακολουθία, καμμίαν ἀνοησία, καμμίαν ἀνορθοδοξία, κανένα μεμπτό δὲν διέβλεπε ἢ ὄντως ὀξυδερκὴς αὐτοῦ διάνοια.

»Ἀντιθέτως, προσφέρει μία βαθειὰ ἐρμηνεία τῆς ἐν λόγῳ δῆθεν ἀνακολουθίας. Ἐνῶ δηλαδή, ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς “εἰς ἐπήκοον” ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν θεωρεῖται δεδομένη ἡ ἀκρόασις τῶν δοξολογικῶν κατακλείδων καί, λογικὸν ἐπακόλουθον αὐτῆς λόγῳ τῆς συντακτικῆς ἐξαρτήσεως, ἡ ἀκρόασις καὶ τῶν εὐχῶν, ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας θεωρεῖ δεδομένη τὴν μυστικὴ ἀνάγνωσι τῶν εὐχῶν, καὶ προσφέρει ὁ ἴδιος μία θεολογικὴ καὶ πνευματικὴ δικαιολόγησι τῆς ἐκφωνήσεως τῶν κατακλείδων. Κατ’ αὐτόν, αἰτία τῆς ἐκβοήσεως τῶν κατακλείδων εἶναι ὁ δοξολογικὸς τους χαρακτήρας, σπὸν ὁποῖον ἔγκριται καὶ ἡ νοηματικὴ αὐτοτέλεια - ἰδιαιτερότης τους, ἔναντι τῶν εὐχῶν.

»Γράφει συγκεκριμένα: *“Ὁ ἱερέας μέσα κάνει εὐχὴ σιωπηλὰ καὶ κατὰ μόνας [...] (καὶ) ἀφοῦ τελειώσει τὴν εὐχὴν, τὴν αἰτιολογία τούτη εἰς ἐπήκοον ὄλων ἀπαγγέλλει, γιατί καὶ ἀκροτελεύτια ὄντας, εἶναι καὶ δοξολογία, ὥστε νὰ πάρει κοινωνοὺς τοῦ ὕμνου ὄλους τοὺς πιστοὺς, καὶ ἀπὸ τὸ Ἐκκλησίασμα ὄλο νὰ ὑμνηθεῖ ὁ Θεός”²⁴.*

»Ὅμως, γιατί ὁ δοξολογικὸς χαρακτήρας τῆς κατακλείδος δικαιολογεῖ τὴν ἐκφώνησή της; Διότι, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος Πατὴρ σὲ ἄλλο σημεῖο: *“Πράγματι, ἐκεῖνος ποὺ ζητάει, θελοντας νὰ καλυτερέψει τὰ δικά του, γι’ αὐτὸ ζητάει· καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἐξομολογεῖται, θελοντας ὁ ἴδιος νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ δεινὰ, γι’ αὐτὸ καταγγέλλει τὸν ἑαυτὸ του· καὶ ἐκεῖνος ποὺ εὐχαριστεῖ, εἶναι φανερό ὅτι ἀπὸ χαρὰ γιὰ τὰ ἀγαθὰ του εὐχαριστεῖ αὐτόν, ποὺ τοῦ τὰ χορηγεῖ· ἐκεῖνος ὅμως ποὺ δοξολογεῖ, ἀφήνει κατὰ μέρος τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὄλα τὰ δικά του, καὶ τὸν Δεσπότη δοξολογεῖ γι’ Αὐτὸν τὸν Ἴδιο καὶ τὴν δύναμή Του καὶ τὴν δόξα”²⁵.*

»Συνεπῶς, κατὰ τὸν ἱερὸν Καβάσιλα, στὴν θεία λατρεία ὑπάρχει μία ἄλλη προοπτικὴ, ἕνα ἄλλο πρωτεῦον πνευματικὸ κριτήριον: *“Παντοῦ αὐτὸ νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς σας, τὸ νὰ δοξάζεται ὁ Θεός [...] Γιὰ τοῦτο καὶ θὰ βρεῖς τὴν Ἐκκλησία νὰ φροντίζει γιὰ τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ παντοῦ καὶ πάντα, καὶ τὴν λέξη τούτη νὰ διαλαλεῖ πάνω καὶ κάτω, καὶ τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ νὰ ὑμνεῖ σὲ ὄλα τὰ ἄσματα, καὶ νὰ θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ εἶναι τὰ*

²⁴ «Ὁ ἱερεὺς ἔνδον εὐχὴν ποιεῖται ἡσυχῇ καὶ καθ’ ἑαυτὸν [...] (καὶ) τὴν εὐχὴν τελέσας, τὴν αἰτιολογίαν ταύτην, ὅτι καὶ ἀκροτελεύτιος οὖσα καὶ δοξολογία ἐστίν, εἰς ἐπήκοον πάντων ἀναγινώσκει, ἵνα τοῦ ὕμνου κοινωνοὺς ἅπαντας λάβῃ καὶ ὑπὸ πάσης τῆς Ἐκκλησίας ὁ Θεὸς ὑμνηθῇ» (Ἁγίου ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν*, ιε’, 1-2 [σσ. 110-113]).

²⁵ «Ὁ μὲν αἰτῶν, τὰ ἑαυτοῦ καλλίω ποιῆσαι βουλόμενος, αἰτεῖ· καὶ ὁ ἐξομολογούμενος, κακῶν ἀπαλλαγῆναι ζητῶν, ἑαυτὸν προσαγγέλλει· καὶ ὁ εὐχαριστῶν δηλὸς ἐστίν ὅτι τοῖς ἰδίοις ἀγαθοῖς χαίρων τῷ ταῦτα αὐτῷ χορηγοῦντι εὐχαριστεῖ· ὁ δὲ δοξολογῶν, ἑαυτὸν ἀφείς καὶ τὰ ἑαυτοῦ πάντα, αὐτὸν δι’ αὐτόν, καὶ τὴν αὐτοῦ δύναμιν καὶ δόξαν, τὸν Δεσπότην δοξολογεῖ» (Ἁγίου ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν*, ια’, 4 [σσ. 88-91]).

πάντα, καί γι' αὐτήν νά κάνει τὰ πάντα, τίς εὐχές, τίς δεήσεις, τίς μῆσεις, τίς παραινέσεις, κάθε τι ἱερό²⁶ »²⁷.

Ἀπό τὰ ἀνωτέρω ἀποσπάσματα, ἀφοῦ προσεκτικὰ μελετηθοῦν, γίνεται σαφές ὅτι ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας δὲν καταγράφει ἀπλῶς τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ προσφέρει καὶ τὸ βαθύτερον νόημα τόσο τῆς «μυστικῆς» ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν (δηλαδὴ τὸν συμβολισμό τῆς «κατὰ μόνας» συνομιλίας τοῦ ἱερέως μὲ τὸν Θεὸ στὸ ἀπρόσιτο γιὰ τοὺς πολλοὺς ὕψος τῆς θεοπτίας, ὅπως ἄλλοτε ὁ Μωϋσῆς στὸ ὄρος Σινᾶ), ὅσο καὶ τῆς «εἰς ἐπήκοον» ἐκφωνήσεως τῶν δοξολογικῶν κατακλείδων (δηλαδὴ τὸν συμβολισμό τῆς ἱεροπρεποῦς καταβάσεώς του ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς θεοπτίας, προκειμένου νὰ ἀναγάγῃ τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν σὲ μία δοξολογικὴ αὐθυπέμβαση, ποὺ ἀποτελεῖ πρόγευση τῆς ἐσχατολογικῆς μακαριότητος). Καὶ σαφέστατα, ὁ ἅγιος Νικόλαος ἐπιδοκιμάζει αὐτὴν τὴν ἐναλλαγὴν μυστικῆς ἀναγνώσεως καὶ εἰς ἐπήκοον ἐκφωνήσεως ὡς μία λειτουργικὴ τάξιν ποὺ μυσταγωγεῖ τοὺς πιστοὺς «ἱεροπρεπῶς» (ὅπως ἐπὶ λέξει γράφει) στὸν ὀρθὸ τρόπο λατρείας τοῦ Θεοῦ.

Ἐπίσης, θὰ μπορούσε κάποιος νὰ βάλει καὶ ἕναν «καλὸ λογισμό» περὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα. Ὅτι δηλαδὴ ἀναφέρεται ἰδιαιτέρως στὴν μυστικὴ ἀνάγνωση κάποιων εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας –ἐνῶ παλαιότερα δὲν συνέτρεχε παρόμοιος λόγος– προκειμένου νὰ ὑπερασπισθεῖ τὴν «μυστικὴν θεολογίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ἔναντι ἐνὸς ἀναδυομένου τότε «οὐμανισμοῦ» (ἀνθρωπισμοῦ), ποὺ ἄρχιζε νὰ καταλαμβάνει τὴν Ὁρθοδοξίαν μέσῳ τῶν διανοουμένων τῆς Πόλεως καὶ ἐνισχυόταν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς Ἀναγεννήσεως στὴν Δύση²⁸. Κάτι ποὺ φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς πολλὰς ἀντιδράσεις πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἡσυχασμοῦ, ποὺ ὑπερασπιζόταν τότε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς.

²⁶ «Τοῦτο ἡμῖν ἔστω πανταχοῦ σκοπός, τὸν Θεὸν δοξάζεσθαι [...] Διὰ τοῦτο τὴν ἐκκλησίαν εὐρήσεις τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ φροντίζουσιν πανταχοῦ, καὶ τοῦτ' ἄνω καὶ κάτω βοῶσαν τὸ ῥῆμα, καὶ αὐτὴν διὰ πάντων ὑμνοῦσαν, καὶ πάντα αὐτὴν ἡγουμένην, καὶ πρὸς ταύτην πάντα ποιῶσαν, τὰς εὐχάς, τὰς δεήσεις, τὰς μῆσεις, τὰς παραινέσεις, πᾶν ἱερόν» (Ἅγιου ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν*, κγ', 4 [σσ. 150-153]).

²⁷ Ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 66-67, 69-71.

²⁸ Πρβλ.: «Τὸ Βυζάντιο, στὴν μακρόχρονη ἱστορία του, γνώρισε δύο «οὐμανισμούς» (δηλαδὴ μία ἐντονη στροφή πρὸς τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ τὴν κλασικὴν παιδείαν): τὸν ἕναν πρὶν ἀπὸ τίς σταυροφορίες (9^{ος} - 10^{ος} αἰώνας) [...] καὶ τὸν ἄλλον) τὸν οὐμανισμό τῶν Παλαιολόγων (13^{ος} - 15^{ος} αἰώνας), ποὺ εἶχε προαναγγελεθῆ καὶ προετοιμασθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (11^{ος} - 12^{ος} αἰώνας), γιὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἀντίθετα τὸ πρόβλημα τῶν ἐπαφῶν του μὲ τὴν Δύση, τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἀσκήθησαν καὶ ἐπενέργησαν ἀμοιβαίᾳ, καθὼς καὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ φαινομένου ποὺ ὀνομάζουμε Ἀναγέννηση» (P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμός*, ἔκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπεζίης, Ἀθήνα 1985, σ. 15).

Περὶ τῶν σχετικῶν Συνοδικῶν Ἐγκυκλίων

Στὴν συγκεκριμένη σύναξη ὁ π. Βασίλειος Θερμὸς ἐξήρε τὴν σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς συμβολῆς τοῦ καθηγητοῦ κ. Φιλία γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Συνοδικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ 2004 καὶ τόνισε μὲ ἔμφαση: «*Οἱ ἴδιοι οἱ Ἐπίσκοποι, ἀπὸ κεκτημένη ταχύτητα, δὲν τηροῦν τὴν Ἐγκύκλιο τῆς Συνόδου. Τὰ λέω αὐτὰ σκόπιμα ... Οἱ Ἐπίσκοποι ἔχουν εὐθύνη. Πρέπει νὰ τηρήσουν τὴν Ἐγκύκλιο αὐτὴ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ νὰ ἐπιτρέψουν στοὺς ἱερεῖς τοὺς νὰ τὸ κάνουν ... Διότι ἀκριβῶς πῆγαμε μπροστὰ· ἦταν ἓνα πολὺ μεγάλο βῆμα αὐτό.*»

Ἐπ' αὐτῶν θὰ ἠθέλα νὰ ἐρωτήσω: Τὸ κύρος τῶν Συνοδικῶν Ἐγκυκλίων (καὶ ἡ ὀφειλόμενη πρὸς αὐτὲς συμμόρφωση τῶν κληρικῶν) ποῦ ἐδράζεται; Στὴν αὐθεντία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς ποῦ τίς ἐκδίδει ἢ στὸν βαθμὸ συμφωνίας τοὺς πρὸς τὰ ἀμφιλεγόμενα ἐπιστημονικὰ πορίσματα κάποιων ἐρευνητῶν; Διερωτῶμαι: Ὁ ἴδιος ὁ π. Βασίλειος, στὰ χρόνια τῆς ἱερατικῆς του διακονίας, πόσο συμμορφώθηκε μὲ τὴν Συνοδικὴ Ἐγκύκλιο τοῦ 1956, ἡ ὁποία ἴσχυε μέχρι τὸ ἔτος 2004; Καί, ἐὰν δὲν ἐπέδειξε τὴν ὀφειλόμενη συμμόρφωση πρὸς τὴν τότε ἰσχύουσα συνοδικὴ ἀπόφαση, πῶς νομιμοποιεῖται σήμερα νὰ ὑποδεικνύει, μὲ τόσο κατηγορηματικὸ τρόπο, ὅτι «πρέπει νὰ τηρήσουν τὴν Ἐγκύκλιο αὐτὴ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου»; Γιατὶ δύο μέτρα καὶ δύο σταθμά;

Ἀλλὰ καὶ ὁ κ. Γ. Φιλίας εἶναι ἄραγε συνεπής, ὅταν στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς διατριβῆς του ἀφ' ἑνὸς μὲν διακηρύσσει ὅτι «ἐπὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν ... ἡ λήψη ἀποφάσεων εἶναι ἔργο τοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι Συνοδικοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας»²⁹, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν Ἐγκύκλιο τοῦ 1956 (δηλαδὴ μιὰ ἀπόφαση «τοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι Συνοδικοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας!»), χαρακτηρίζοντας μάλιστα ὡς «ἀξιοσημείωτη» τὴν ἄποψη τοῦ τότε Μητροπολίτου Χίου Παντελεήμονος (Φωστίνη), ὅτι «ἡ ἐκφωνος ἀνάγνωσις» τῶν εὐχῶν τῆς Θ. Λειτουργίας, ὡς ποιμαντικὸ μέσο ἐφέλκσεως τῶν πιστῶν, ἀνήκει «εἰς τὰς ἐσωτάτας εὐθύναις τοῦ ἔργου τῶν Σεβ. Ἱεραρχῶν», στὸ ὁποῖο «δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπεισέρχεται ἡ Ἱερά Σύνοδος»!³⁰

Μήπως, τελικά, ἐπικαλούμεθα ἐπλεκτικὰ καὶ προσχηματικὰ τὸ κύρος «τοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι Συνοδικοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας», γιὰ νὰ κατοχυρώσουμε τίς προσωπικὲς μας θέσεις;

²⁹ Γ. Φιλία, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σ. 16.

³⁰ Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 9-10, 27-28

Μικρότερα σχόλια

α') Μεταξύ άλλων ο π. Βασίλειος Θερμός είπε τα εξής: «Δέν είναι τυχαίο ότι ακριβώς σε όσους ναούς έχει καθιερωθεί ή απαγγελία των εὐχῶν “εἰς ἐπήκοον” καὶ οἱ ἀποκρίσεις τοῦ λαοῦ, αὐτὸ ἔχει ζωντανέψει τὴν λατρεία καὶ ἔχει ἐνθουσιάσει τοὺς ἀνθρώπους».

Ἄν καὶ μπορεῖ ὄντως νὰ συμβαίνει αὐτό, διερωτῶμαι ἂν μία τέτοια λειτουργικὴ πράξη ἔχει καὶ τὸ ἀνάλογο βάθος. Μήπως, δηλαδή, κρίνουμε κάπως ἐπιφανειακὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ;

Γιατί, σὲ μία ἐποχὴ, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ ὀρθολογισμὸς, ἡ ἀνία καὶ τὸ ἄγχος, ὅπου ἔχουν χαθεῖ ἡ εὐαισθησία, ἡ ταπεινώση καὶ ἡ ἀγάπη, ἀκόμη καὶ ἓνας χριστιανὸς δὲν βρίσκει ἰδιαίτερο νόημα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ. Ἔτσι συχνὰ οἱ κληρικοὶ προσπαθοῦν, μὲ ἐξωτερικοὺς συνήθως τρόπους, νὰ δημιουργήσουν καλὲς καὶ «πνευματικὲς» ἐντυπώσεις, ὥστε νὰ προσελκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιμνίου τους.

Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικοὶ ἔναντι τέτοιων ἐνθουσιαστικῶν καὶ ἀναζωογονητικῶν τάσεων τῆς θείας λατρείας. Καθὼς ὅλοι οἱ πιστοὶ σήμερὰ εἴμαστε σχεδὸν ἀκατήχητοι, αὐτὸ συνεπαγεται ὅτι καὶ ἡ συμμετοχὴ μας στὴν λατρεία ὑποκινεῖται κυρίως ἀπὸ ἐθιμικὰ ἢ συναισθηματικὰ στοιχεῖα. Ἔτσι, «ἀνυποψίαστοι εἴμαστε οἱ περισσότεροὶ μπροστὰ στὸν τρομακτικὸ κίνδυνο ... ἀντὶ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας νὰ σπᾶνε τὸ γρανιτένιο δάπεδο τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς φαινομενικότητας, ἀφήνοντας τὴν ὑποψία ἐνὸς ἄλλου κόσμου νὰ ξεχυθεῖ, ἀνακυκλώνουν τὸν ἀδιέξοδο γήινο, κυκλικὸ χρόνο μὲ τρόπο καταναυτικὰ καθηλωτικό. Οἱ καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων ἀνακυκλώνουν καὶ αὐτὲς ἓναν πλεονασμὸ συναισθήματος καὶ μία φόρτιση συγκινησιακὴ, δίχως ὅμως νὰ ἐγγράφουν ἐγχαράξεις θεϊκὲς ἐνὸς ἄλλου κόσμου ... Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπιδιώκει τὸν τελετουργικὸ βερμπαλισμὸ, ἀφοῦ οἱ περισσότεροὶ πιστοὶ φαίνεται νὰ καταπίνουν εὐχάριστα τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ θέαμα ... Λατρεύουμε τὴν ἀκολουθία καὶ τὸ τελετουργικὸ, καὶ ὄχι τὸν Θεό. Προσπαθοῦμε νὰ φτιάξουμε συναισθημα καὶ νὰ κρατηθοῦμε ἀπεργνωσμένα ἀπ' αὐτό, γιὰ νὰ πείσουμε τὸν ἑαυτὸ μας πὼς ἡ λατρεία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζωντανή...»³¹.

β') Ἐπίσης, ὁ π. Βασίλειος Θερμός εἶπε: «Εἶναι ἀδιανόητο νὰ ὑπάρχουν λόγια τῆς λατρείας, τὰ ὁποῖα οἱ μνημένοι καὶ χρισμένοι μὲ Ἅγιο Πνεῦμα [δηλαδή οἱ βαπτισμένοι] δὲν τὰ ἀκοῦν, καὶ δὲν ἀπαντοῦν ἀντίστοιχα. Δηλαδή εἶναι σὰν ἀκυρώνεται ἡ δύναμη τῶν μυστηρίων αὐτῶν, τῶν εἰσαγωγικῶν μυστηρίων. Καὶ μετὰ τοὺς δίνουμε τὴν θεία Κοινωνία. Δηλαδή ἀπογορεύεται νὰ ἀκούσεις κάποια λόγια, ἀλλὰ μετὰ νὰ πάρεις τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ».

³¹ π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἐρημιὰ τοῦ Θεοῦ*, ἐκδ. «Γρηγόρη», Ἀθήνα 2021, σσ. 47-49.

Ἐπ' αὐτοῦ, ὁμως, θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ θέσει τὴν ἀπλή ἐρώτηση: «Ἄραγε πῶς οἱ πιστοὶ λαμβάνουμε τὴν θεία Κοινωνία; Μήπως βλέπουμε μὲ τὰ μάτια μας τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ; Ἡ μήπως μεταλαμβάνουμε “ἄρτο καὶ οἶνο”, ποὺ ἔχουν μεταβληθεῖ σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα;». Καὶ ἡ ἀπάντηση εἶναι ἐξ ἴσου ἀπλή: «Προφανῶς, οἱ πιστοὶ δὲν βλέπουμε τὸν Χριστὸ μὲ τὰ φυσικά μας μάτια, ἀλλὰ μὲ τὰ “μυστικά μάτια” τῆς ψυχῆς μας. Καὶ τότε “μυστικά” (μὲ ὁποιαδήποτε ἔννοια κι ἂν ἔχει ὁ ὅρος αὐτὸς) κοινωνοῦμε τὸν μὴ βλέπόμενο, ἀλλ' ἀοράτως παρόντα, Χριστό».

Γιατὶ λοιπὸν νὰ εἶναι ἀκατανόητο τὸ ὅτι «ἀπαγορεύεται νὰ ἀκοῦμε κάποια λόγια», δηλαδὴ τὶς μυστικές εὐχὲς τῶν Μυστηρίων, μὲ τὰ φυσικά μας αὐτιά; Μήπως, γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ μάθουμε νὰ ἀκοῦμε “μυστικά” (μὲ ὁποιαδήποτε ἔννοια κι ἂν ἔχει ὁ ὅρος αὐτὸς) τὰ σιωπηλὰ λόγια κάποιων εὐχῶν μὲ τὰ “μυστικά αὐτιά” τῆς ψυχῆς μας;

Καὶ ἴσως μόνον ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ εἰσέλθουμε στὴν ἀληθινὴ μυσταγωγία τῶν Μυστηρίων, ἀφοῦ δηλαδὴ πρῶτα μάθουμε τὴν μυστικὴ «ἀκρόαση», γιὰ νὰ φθάσουμε ἔπειτα στὴν μυστικὴ «κοινωνία» καὶ στὴν πραγματικὴ ἔνωσή μας μὲ τὸν Χριστό...

Τέλος, δὲν θὰ σχολιάσω (πρὸς τὸ παρόν) ἄλλα ρητορικά ἐπιχειρήματα, ποὺ διατυπώθηκαν στὴν ἐν λόγω σύναξη, οὔτε κάποιες ἄσχετες καὶ ἀνακριβεῖς πατερικὲς παραπομπές, ποὺ ἐπιστρατεύθηκαν πρὸς ἐντυπωσιασμό τῶν ἀκροατῶν. Θὰ ἐπισημάνω μόνον, ὅτι ὁ πραγματικὸς κίνδυνος, ποὺ ἀπειλεῖ σήμερα τὴν Ἐκκλησία, δὲν εἶναι μία «ἀποκρυφιστικὴ» δῆθεν ἀντίληψη περὶ τῆς θείας Λατρείας, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐκκοσμικευμένης ἐποχῆς μας, τὸ ὁποῖο μὲ συγκλονιστικὴ ἐνέργεια περιέγραψε ὁ μακαριστὸς καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννης Φουντούλης, πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, γράφοντας:

«Ἡ τάσις τῆς ἀποκρύψεως τῶν μυστηρίων [...] ἀπέβλεπεν ἀκριβῶς εἰς τὴν δι' ὄλων τῶν μέσων διείδυσιν εἰς τὸ “μυστήριον τοῦ Χριστοῦ”, τοῦ “ἀποκεκρυμμένου”, ἀλλ' ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ παντοιοτρόπως φανερομένου πρὸς ἀγιασμόν καὶ σωτηρίαν τῶν πιστῶν. Εἰς τὴν τάσιν ταύτην ὀφείλεται καὶ ἡ μυστικῶς ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν [...] Ἡ θεία Λειτουργία, τὸ μυστήριον τῶν μυστηρίων, ἔμεινεν εἰς ὄλους τοὺς λειτουργικοὺς τύπους τὸ σεσηγημένον μυστήριον, πρὸ τοῦ ὁποῖου “σιγᾶ πᾶσα σὰρξ βροτεία καὶ ἴσταται μετὰ φόβου καὶ τρόμου”. Εἶναι αὐτὴ ἡ ὑπερτάτη θεοφάνεια, πρὸ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος συντριβόμενος κλείει τὰ ὦτα καὶ δέεται, ὡς εἰς τὸ Σινᾶ, νὰ εὐρεθῇ μεσίτης. Ὁ φόβος τοῦ κατακρίματος τὸν συνέχει [...] Ἡ περίτρομος διάνοια καὶ ἡ συντετριμμένη ψυχὴ τοῦ πιστοῦ ἱκανοποιεῖται μόνον ὅταν, μετὰ τὴν τέλεσιν τῆς φρικτῆς θυσίας καὶ μετὰ τὴν κοινωνίαν τῶν Μυστηρίων, ἀκουσθῇ τὴν εἰρηνικὴν καὶ συγκεφαλαιοῦσαν τὰ πάντα γλυκεῖαν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν [...] Ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκαλλιιεργεῖτο ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ καὶ τοῦ δούλου αὐτοῦ, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ λεχθῇ. Τὴν ἀπόστασιν ὁμως ταύτην ἐπλήρου ὑπερπαρκῶς ἡ τιμὴ τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἀγίων, τῶν ὁποίων αἱ μεσιτεῖαι ἐγεφύρουν τὸ λειτουργικὸν τοῦτο κενόν [...] Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τῇ θεωρίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πράξει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου

εύρισκετο ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς λατρείας [...]

»Ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὴν Δύσιν, καὶ βραδύτερον μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ὀθωμανικοῦ σκότους καὶ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου τῆς ἐλευθερίας εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, τὰ πράγματα ἤρχισαν ριζικῶς νὰ ἀλλάσσουν. Ὁ πνευματικὸς προσανατολισμὸς τοῦ κόσμου βαθμηδὸν ἐστράφη πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις. Νέος πολιτισμὸς ἀνεπτύχθη καὶ νέα ιδεώδη ἐθέρμαναν τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου παρουσιάσθη διάφορον τοῦ πνεύματος τῆς θείας λατρείας [...], διὰ τὴν ὁποίαν ὁ κίνδυνος θὰ ἦτο μόνον ἐξωτερικὸς, ἂν οἱ νέοι ἄνεμοι δὲν ἔπνεον ἀναγεννητικῶς καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς κόλπους τοῦ χριστιανισμοῦ. Νέαι διδασκαλῖαι, μέχρι τινος εὐρισκόμεναι ἐν λανθανούσῃ καταστάσει ἢ συμπεζόμεναι ἀπὸ ἀντιθέτους ἐπικρατεστέρας, ἐξῆλθον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ ἤρχισαν ἡμέρα τῆ ἡμέρα νὰ κατακυτῶν ἔδαφος ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Καὶ τὸ δυσχερέστερον ἦτο ὅτι τὸ νέον πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἦτο ἀκριβῶς ἀνάστροφον ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς θείας λατρείας. Τὸ ὑπερκόσμιον, ἀντικατέστησε τὸ ἐγκόσμιον· τὸ ἀσκητικόν, τὸ κοινωνικόν· τὴν ἐπιζήτησιν τοῦ μυστηρίου, τὸ θεληγῆτρον τῆς ἀληθείας· τὸ ἱερατικόν, τὸ λαϊκόν πνεῦμα [...]. Ἡ ἰδέα τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ κεκρυμμένου ἠτόνισεν ἐν τῇ νεωτέρᾳ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ κρατεῖ ὁ λόγος, ἡ ἔρευνα, ἡ ἐπιζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐν πᾶσιν ἐλευθερίας [...]. Δὲν ἦτο πλέον κατανοητόν, διατί ἡ θεία Λειτουργία νὰ τελεῖται κεκλεισμένων τῶν θυρῶν, ὅπισθεν βήλων, εἰς τὸ βάθος σκοτεινῶν ἀψίδων, μὲ τὰ νῶτα τοῦ ἱερέως ἐστραμμένα πρὸς τὸν λαόν. Ἐπεζητήθη τὸ νόημα τῆς θείας Λειτουργίας καὶ εὐρέθη οὐχὶ εἰς τὰς δοξολογικὰς κατακλιεῖδας τῶν εὐχῶν, ἀλλ' εἰς αὐτὰς τὰς εὐχὰς. Τὸ δὲ πρὸ τοῦ μυστηρίου δέος δὲν ἦτο πάντοτε ἰσχυρότερον τοῦ πόθου πρὸς τὴν πλήρη καὶ “ἀνακεκαλυμμένῃ προσώπῳ” διεΐδουσιν εἰς “τὰ βάθη” τοῦ μυστηρίου τοῦ Πνεύματος “τοῦ Θεοῦ” [...]

»Οὕτω διὰ τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς διεΐδύσεως τοῦ νέου πνεύματος ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ εἰς τοὺς ἐσχάτους καιροὺς, παρουσιάσθη ἔντονον λειτουργικὸν πρόβλημα [...]. Τὸ νέον λειτουργικὸν πνεῦμα ἀναμφισβητήτως εἶναι ὁ ἀντίπους τοῦ παλαιοῦ [...]. Ἀλλ' ἡ ἔναντι τοῦ παλαιοῦ πνεύματος εὐθύνη δὲν πρέπει, ἐλαφρᾶ τῇ συνειδήσει, νὰ θεωρηθῆ μικρά. Ἡ ταχεῖα ὑποχώρησις πρὸ τῶν νέων ρευμάτων δὲν εἶναι ἴδιον τῆς αἰωνίου ἀληθείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθείσης. Αὕτη ὁδηγεῖ τὸν κόσμον. Δὲν σύρεται ἀπὸ τὸ ἄρμα αὐτοῦ. Τὰ μονομερῶς ἐξαιρόμενα νέα στοιχεῖα, ὅσον καὶ ἂν ἀντλῶνται ἐκ τοῦ λειτουργικοῦ ὑποσυνειδήτου τῆς Ἐκκλησίας, τονιζόμενα καὶ προβαλλόμενα, ἀναμφισβητήτως ἀλλοιοῦν τὸν παραδοσιακὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας καὶ ἐπισκιάζουν τὸ παραδεδομένον ὑπερκόσμιον, ἀσκητικόν, μυστηριακὸν καὶ ἱερατικὸν αὐτῆς πνεῦμα [...]. Ἡ συγκράτησις ἀπὸ τοῦ ὑπὸ τῶν αἰώνων παραδεδομένου ὡς ὀρθοῦ καὶ σταθεροῦ εἰς τὴν ὑψουμένην θάλασσαν τοῦ ἀσταθοῦς κόσμου τούτου δὲν εἶναι πάντοτε δεῖγμα ἀσθενοῦς πίστεως ἢ στενῆς ἀντιλήψεως. Ἀσθενεστέρα εἶναι πολλάκις ἡ πίστις τῶν ἐχόντων νεοπλουτικὴν τινα λειτουργικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἰδεολογίαν, καὶ στενοτέρα ἢ ἀντιληψίς τῶν βλεπόντων μόνον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως. Οὗτοι μὴ δυνάμενοι ἢ μὴ

θέλοντες νὰ ἐρμηνεύσουν αὐτήν, νομίζουν ὅτι πράττουν καλλίτερον ἀγνοοῦντες ἢ καταφρονοῦντες τοὺς παραδοθέντας τύπους...»³².

Π. Ἀθανασόπουλος³³

16-2-2026

³² ἸΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ πνεῦμα τῆς θείας Λατρείας», *Λειτουργικά θέματα*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, 1977, σσ. 25-36. Πρβλ. ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ μυστικὴ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 71 (σημ. 3), 124 (σημ. 2).

³³ Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν φίλο Ἀ. Παπαδόπουλο γιὰ τὴν συνεργασία του στὸ ἄρθρο αὐτό..